

توسعه حرم حضرت معصومه و افزایش زائران قم در دوره ناصرالدین شاه

مهدی وزین افضل^۱

چکیده

دوره سلطنت ناصرالدین شاه، دوره‌ای درخشان در عمران و آبادانی قم است. در زمان وی در حوزه رفاهی، عمرانی و بهداشتی اقدامات اساسی در قم انجام داد. این شاه قاجار در ادامه فعالیت‌های عمرانی اسلافش در قم، به توسعه و عمران شهر قم دست زد. توسعه فیزیکی حرم حضرت معصومه و ساخت صحن اتابک از دست آوردهای دوره سلطنت ناصرالدین شاه در مورد شهر قم است که در این پژوهش به آن خواهیم پرداخت. با رسمی شدن تشیع در ایران، شاهان قاجار به اماکن مذهبی شیعیان در ایران و عراق، اهمیت بیشتری دادند و برای کسب مشروعیت بیشتر، هزینه‌های زیادی را برای توسعه این اماکن مذهبی صرف کردند. در این راستا دولتمندان عصر قاجار نیز هم به واسطه کسب مشروعیت مذهبی در نزد عامه و هم به دلیل تمایلات مذهبی خود، در برآوردن هزینه‌های ساخت این اماکن مذهبی دخیل شدند. یکی از این اماکن مذهبی، شهر قم بود. تا دوره ناصرالدین شاه، حرم حضرت معصومه شامل گنبد حرم و صحن عتیق بود. با توسعه شهر قم و ساخت راه جدید تهران به قم که با افزایش زائران حضرت معصومه همراه بود، فضای فیزیکی حرم قم، برای سیل عظیمی از شیعیان که برای زیارت حرم حضرت معصومه (ع) از داخل و خارج کشور به قم می‌آمدند کافی نبود. میرزا علی اصغر امین السلطان در راستای رقابت‌های پنهان دولتمردان قاجاری برای کسب مشروعیت مذهبی، به دستور و حمایت ناصرالدین شاه، به ساخت ابنیه جدیدی در حرم حضرت معصومه دست زد و با صرف هزینه‌های فراوانی موفق شد صحنی جدید با معماری زیبا در کنار صحن عتیق ایجاد کند که به صحن اتابک مشهور گشت. خیرین نیز در کنار امین السلطان، در تکمیل شدن و تامین هزینه‌های ساخت حرم حضرت معصومه (ص) کمک‌های شایانی کردند. با این اقدامات، زائران حرم حضرت معصومه در رفاه نسبی تری نسبت به دوره‌های قبل قرار گرفتند.

واژگان کلیدی: حرم حضرت معصومه، قم، امین السلطان، ناصرالدین شاه، عمران

۱. دانشجوی دکترای تاریخ ایران اسلامی دانشگاه اصفهان mahdivazin@yahoo.com

شهر قم به علت وجود حرم مطهر حضرت معصومه(ع) در آن، در طول تاریخ ایران از منظر مذهبی دارای اهمیتی خاص بوده است. پس از رسمی شدن مذهب تشیع در ایران در دوره صفویه، شاهان صفوی به قم اهمیت بیشتری دادند و حتی مقبره چند تن از شاهان صفوی در قم قرار گرفت. در دوره قاجار این شهر به علت قرار گرفتن در نزدیکی پایتخت سیاسی کشور، دارای اهمیت سیاسی نیز شد. فتحعلی شاه قاجار با توجه به نداری که در ایام جوانی کرده بود، بعد از رسیدن به تاج سلطنت، به توسعه و عمران شهر قم دست زد(تاریخ نو: ۲۱۸؛ میر خواند، ج ۱۰: ۹۱) و با تخریب بافت قدیمی ابنیه حرم حضرت معصومه(ع)، به ساخت ابنیه جدید دست زد که صحن عتیق از مهمترین آنها است.

در دوره سلطنت ناصرالدین شاه، توسعه فیزیکی حرم حضرت معصومه(ع) بیش از پیش ضروری به نظر می رسید. ساخت و تعمیر راه تهران به قم و تبلیغات دولت قاجار، تعداد زائرین قم را افزایش داد. از آنجایی که مقبره پدر ناصرالدین شاه نیز در حرم حضرت معصومه(ع) قرار داشت، این شاه قاجار به قم اهمیت خاصی داد و سیاست عمرانی فتحعلی شاه را در توسعه قم ادامه داد. اقدامات عمرانی ناصرالدین شاه را به دو دوره می توان تقسیم کرد: دوره اول اقدامات عمرانی او در ابنیه هایی صورت گرفت که فتحعلیشاه بنا کرده بود. دوره دوم اقدامات ناصرالدین شاه در ایجاد صحن جدید و ابنیه جدید در حرم مطهر حضرت معصومه بود.

اقدامات عمرانی ناصرالدین شاه در صحن عتیق

ناصرالدین شاه هفت بار به قم سفر کرد. او در این سفرها به زیارت آستانه حضرت مشرف می شد و در آنجا به زیارت مقابر جدش فتحعلی شاه و پدرش محمد شاه و مادرش مهدعلیا می رفت و در هر سفر بودجه ای را برای عمران و توسعه حرم اختصاص می داد.

ناصرالدین شاه در آغاز سلطنت دراز مدت خود، بیشتر وقت خود را در قم، صرف توسعه و آبادانی صحن عتیق کرد. وی برای اولین بار در سال ۱۲۶۶ هجری به همراه صدراعظم خود میرزا تقی خان فراهانی به قم سفر کرد. در این سفر علاوه بر رسیدگی به وضع

فقرا، دستور داد مبلغ سه هزار تومان زر نقد بابت تذهیب رواق حرم و طلا کردن ایوان گنبد هزینه شود و استادان ماهری را برای این کار انتخاب کرد (جهانگیر میرزا، تاریخ نو، ص ۳۴۴). در به انجام رساندن این کار ذوالفقار خان^۱ حاکم قم و ساوه نقش فعالی ایفا کرد و اجرا و نظارت بر توسعه حرم به او محول شد. در همین سفر بود که شاه قاجار بودجه‌ای را نیز برای ساختن سدی برای رودخانه قم منظور داشت تا طغیان آب به شهر آسیبی وارد نکند (ناسخ التواریخ، ج ۴، ص ۳۶۹ و ۳۷۰).

در سال ۱۲۷۶ قمری، حاج میرزا سید حسین متولی باشی آستانه حرم حضرت معصومه، از ناصرالدین شاه اجازه خواست تا ضریح قدیمی حرم را که در زمان فتحعلیشاه زرانودود شده بود تعمیر نماید. ناصرالدین شاه این پیشنهاد را قبول کرد و به ذوالفقار خان حاکم قم دستور این تعمیرات را صادر کرد. ضریح قبلی را که از نقره خالص بود ذوب کردند و از آن ۵۰ هزار مثقال نقره خالص استخراج کردند. از موقوفات نقره هم که در خزانه آستانه بود، ۴۳ هزار مثقال دیگر ذوب کردند و ضریح جدیدی برای حرم ساختند. یک هزار تومان نیز اجرت کارکنان تعویض ضریح شد که ناصرالدین شاه به ذوالفقار خان دستور داد از وجوه دیوانی قم پرداخت شود. دور ضریح را هم قصیده شیخ محمد رضا (شیخ استاد) حک کردند (تحفه الفاطمین، ص ۷۸). کار ساخت ضریح جدید تا سال ۱۲۸۰ قمری به طول انجامید.

خیبرین نیز در دوره ناصرالدین شاه در وقف اشیای قیمتی و ساخت ابنیه حرم حضرت معصومه (ع) کماکان نقش خود را پر رنگ ایفا کردند. در سال ۱۲۷۴ هجری کتابه ضریح سیمین به معاضدت محمد خان حاجب الدوله تمام شد (سفرنامه سدیدالسلطنه، ص ۱۱۵) و در محل خود نصب گردید. در سال ۱۲۷۶ هجری میرزا نصرالله فراهانی درهای خاتمی به آستانه حضرت معصومه (ع) اهدا کرد که یکی را در ضلع جنوب غربی متصل به مسجد بالای سر نصب نمودند و دیگری را در ضلع جنوب غربی جائیکه به مقبره شاه عباس دوم باز می شود نصب کردند (تاریخچه بنای آستانه مبارکه قم،

۱. ذوالفقار خان پسر آقاخان نوری صدراعظم دوره ناصری بود که با نفوذ پدر به حکمرانی قم و ساوه منصوب شد و حدود سه سال بر این منصب باقی ماند. یکی از محله‌های قم به نام او به بازار ذوالفقار خانی معروف بوده است.

ابوالقاسم مشیری، معارف اسلامی، بی تا، بی نا، ص ۱۰۱). در سال ۱۲۷۸ هجری مشکوه الملک ساعتی بزرگ به آستانه وقف کرد که در صحن عتیق نصب گردید و امروزه نیز بر جای خود می باشد (تربت پاکان، مدرسی طباطبایی، ج ۱، ص ۳۳).

در سفر چهارم ناصرالدین شاه به قم در سال ۱۲۸۴ هجری، علاوه بر بازدید از کارهای انجام شده، دستور تعمیرات جدید صادر شد (سفرهای ناصرالدین شاه به قم، ص ۵۰). در این سفر شاه علاوه بر دادن انعام به خدام حرم و رسیدگی به وضع فقرا، بودجه‌ای را نیز برای ترمیم صحن عتیق اختصاص داد و به وضع قبور دفن شده در حرم رسیدگی کرد (روزنامه دولت علیه ایران، نمره ۶۱۴ و ۶۱۵، تهران، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ج ۲، ص ۱۰۵۵ و ۱۰۵۹).

ناصرالدین شاه در این سفر رسیدگی به پیشرفت کارهای عمرانی حرم را به شهاب الملک شاهسون حکمران قم واگذار کرد. شهاب الملک که از شخصیت‌های بانفوذ دوره قاجار به شما می‌رود، دستور داد در سال ۱۲۸۵ هجری، دو گلدسته بر روی ایوان طلا ساخته شود (قم دارالمومنین، ص ۳۰). بعدها در سال ۱۳۰۱ هجری این گلدسته‌ها به وسیله کامران میرزای نایب السلطنه زر اندود شد (تربت پاکان، مدرسی طباطبایی، ج ۱، ص ۶۸ / سفرنامه اوژن اوبن، ص ۲۷۳ / گنجینه آثار قم، ج ۱، ص ۶۸۵).

قحطی بزرگ سال ۱۲۸۷ هجری، کار عمران و توسعه قم را برای مدت چند سال متوقف کرد. ناصرالدین شاه که در این سال به قم سفر کرده بود، با عزل میرزا سید یوسف نایب الحکومه قم و انتصاب عباس قلی خان قاجار و همچنین اختصاص بودجه‌ای برای رساندن آذوقه به قم (سفرهای ناصرالدین شاه به قم، ص ۷۰)، قصد کنترل اوضاع بحرانی شهر را داشت. به همین دلیل ناچاراً از طرح‌های خود و اختصاص بودجه‌ای برای توسعه حرم دست نگه داشت. حتی در روزنامه خاطرات وی در این سفر، حرفی از عمران قم نمی‌زند و بیشتر حواس او معطوف به رسیدگی به اوضاع نابسامان قم به دلیل قحطی است.

در سال ۱۲۹۰ هجری محمد مهدی خان اعتضادالدوله همسر فخرالملوک دختر بزرگ ناصرالدین شاه، به حکومت قم منصوب شد. او یکی از دیرپاترین حاکمان قم و داماد ناصرالدین شاه بود که چند بار تا زمان مرگش در سال ۱۳۰۷ هجری به حکومت قم

رسید. در این دوره به علت کشیده شدن خط تلگراف به قم، دستورات بیشماری در مورد توسعه حرم و آبادانی قم و چگونگی پیشرفت کار بین شاه قاجار و حاکم قم رد و بدل شده است. این تلگرافها منابع بسیار مفیدی در مورد چگونگی کار، اقدامات انجام شده و هزینه‌های کار در اختیار ما قرار می‌دهند. دور از واقعیت نیست اگر ادعا کنیم تلگراف می‌توانست سرعت اقدامات عمرانی را افزایش دهد؛ زیرا در این دوره به علت خوی حکومتی ایران، شاه همه کاره مملکت بود و دستورات مستقیم او باعث انجام کارها می‌شد. از آنجایی که وسایل حمل و نقل امروزی در دسترس نبود و شاه به علت مشغله فراوان نمی‌توانست مستقیماً با سفر به قم بر کار توسعه نظارت داشته باشد، تلگراف نقشی اساسی در انتقال مستقیم و سریع دستورات مورد استفاده قرار گرفت.

مثلاً در سال ۱۲۹۰ هجری اعتضادالدوله با تلگرافی به شاه چنین می‌نویسد: «در باب تعمیرات عمارات دیوانی و صحن مبارک و مدرسه و غیره مقرر شده بود که وقت گلکاری و بنائی گذشته، از سال نو شروع در این کار خواهد شد. مقصود این خانه زاد اطلاع و استحضار خاطر مبارک بوده، معلوم است که هر طور رای مبارک علاقه پذیرد تکلیف این غلام اطاعت است». ناصرالدین شاه در جواب می‌نویسد: «این تعمیرات جزوی را از پول دیوان بکنید، اگر دیوان پول نقد نداشته باشد، از جیب خودتان بکنید. نقلی نیست» (سازمان اسناد ملی ایران، اسناد بیوتات، سند گزارش اعتضادالدوله حاکم قم).

در سال ۱۲۹۳ هجری، عزت الدوله خواهر ناصرالدین شاه به حرم حضرت معصومه در قم دري را اهدا کرد. این در ۲/۵ متر ارتفاع و ۱/۵ متر عرض داشت و بعد از این که کتابه اش تمام شد، در ضلع شمال غربی رواق متصل به مسجد زنانه نصب گردید (تاریخچه بنای آستانه مبارکه قم، ص ۱۰۱؛ تربت پاکان، مدرسی طباطبایی، ج ۱، ص ۳۳).

اقدامات عمرانی ناصرالدین شاه در صحن جدید

تا سال ۱۲۹۹ هجری تمام هزینه های اختصاص یافته برای توسعه حرم حضرت معصومه (ع) صرف مرمت و احیای صحن عتیق و ابنیه داخل آن شد. در این سال دولتمردان قاجار به این نکته واقف شدند که صحن کوچک عتیق حرم حضرت معصومه، برای زائران بسیاری که از نقاط مختلف کشور و حتی خارج از ایران برای زیارت حضرت

معصومه به قم می‌آیند کافی نیست. پس دولت قاجار تصمیم بر این گرفت تا با توسعه فیزیکی حرم حضرت معصومه، هم فضا را برای سیل عظیم زوار فراهم کند و هم با این اقدام مذهبی خود در نزد مردم مشروعیت مذهبی بیشتری کسب کند.

در سال ۱۲۹۹ هجری ساخت صحنی جدید در کنار حرم حضرت معصومه به وسیله محمد ابراهیم خان امین السلطان^۱ آغاز شد (مختار البلاد، ص ۱۱۱) که ساخت آن تا سال ۱۳۰۶ هجری به طول انجامید. به درستی نمی‌دانیم که آیا ساخت این صحن به دستور مستقیم ناصرالدین شاه صورت گرفته است یا که امین السلطان خود به دلایل مذهبی و سیاسی به چنین اقدامی دست زده است. و آیا هزینه این طرح به وسیله خود ابراهیم خان تامین شده است و یا اینکه شاه قاجار و رجال ثروتمند این دوره نیز در پرداخت هزینه این طرح سهیم بوده‌اند. سایکس می‌نویسد که آقا ابراهیم امین السلطان برای ساخت این صحن مبالغ زیادی را خرج کرده است (ده هزار میل در ایران، سایکس، ص ۱۸۹)؛ ولی به محل تامین این بودجه اشاره‌ای نمی‌کند. این احتمال وجود دارد که آقا ابراهیم خان از طرف دولت مجری این طرح بود و بودجه اصلی از پول دیوان قم تامین می‌شد. البته در منابع از کمکهای مالی ناصرالدین شاه در این طرح اخباری وجود دارد، اما مسئله مورد بحث در اینجا این است که آیا تمام هزینه را دولت متقبل شده است و یا خاندان امین السلطان در آن سهم داشته‌اند.

آنچه از منابع این دوره استخراج می‌شود، نشان از طرحی عظیم با صرف پولی هنگفت را دارد. نقشه این صحن به وسیله استاد حسن معمار قمی و به دستور ابراهیم خان امین السلطان طرح ریزی و ساخته شد (راهنمای قم، ص ۳۸). استاد حسن معمار همان فردی است که طاق مسجد سپهسالار تهران، ایوان آئینه حرم قم و تیمچه بازار قم را

۱. آقا محمد ابراهیم گرمرویی فرزند زال ارمنی ملقب به امین السلطان از اهالی سلماس بود که پدرش مسلمان شد و خود از جمله غلام بچه‌هایی بود که ابتدا در دستگاه سلیمان خان، برادر مهد علیا، مادر ناصرالدین شاه قاجار خدمت می‌کرد و سپس به شغل آبدارچی باشی گمارده شد و با ابراز لیاقت مورد توجه کارگزاران حکومتی قرار گرفت و در سال ۱۲۸۶ قمری به امین السلطان ملقب شد و در سال ۱۲۹۶ قمری نقشه بنیان صحن جدید حرم حضرت معصومه را طرح کرد و به حفاری پایه‌ها پرداخت؛ اما در سال ۱۳۰۰ قمری در راه خراسان دیده از جهان فرو بست. برای اطلاعات بیشتر رک: شرح حال رجال ایران، ج ۱، ص ۷-۲؛ تاریخ منتظم ناصری، ج ۱، ص ۴۸۴؛ چهل سال تاریخ ایران (المآثر و الآثار)، ج ۱، ص ۴۱-۴۶؛ فرهنگ رجال ایران، ص ۱۴، ۴۲، ۴۴؛ خاطرات و خطرات، ص ۳۲.

ساخته بود(قم دارالمومنین، ص ۲۴) و یکی از بهترین معمارهای ایران در زمان خود به شمار می‌رفت و به سنمار ایران معروف بود(مختار البلاد، ص ۱۱۲).

برای ساخت صحن جدید که به صحن اتابکی نیز معروف شد، سنگهای بزرگی از معدن کهک قم استخراج و به قم حمل شد(قم از نظر اقتصادی و اجتماعی، ص ۲۲۴) و منطقه وسیعی از اطراف حرم پاکسازی شد. در محلی که صحن جدید ساخته شد قبرستان بزرگی قرار داشت که امین السلطان ناچار به از بین بردن آن بود(راهنمای قم، ص ۳۸). چون فقط از آن جهت بود که امکان توسعه فیزیکی حرم وجود داشت. تخریب این قبرستان عظیم مسلماً واکنشهایی را از طرف مردم عادی به همراه داشته است؛ ولی ما از شدت این اعتراضات بی خبریم. قبرستان قم بعد از قبرستان کربلا بزرگترین قبرستان دنیا به شمار می‌رفته است چون از تمام ایران مردم جنازه افراد خاندان خود را به قم حمل می‌نمودند تا در جوار حرم حضرت معصومه به خاک بسپارند.

بعد از فوت آقا ابراهیم امین السلطان پسرش میرزا علی اصغر امین السلطان^۱ کار ساخت حرم را ادامه داد. وی ماهی یک هزار تومان از تهران برای ساخت صحن جدید به قم می‌فرستاد(مختار البلاد، ص ۱۱۲). در دوران آقا ابراهیم خان چهارچوب صحن و گلدسته های آن ساخته شدند(سفرنامه قم، جعفر قلی خان معین السلطان، ص ۲۹۶) و کار تزئینات داخلی و سنگ فرش کردن داخل صحن به وسیله میرزا علی اصغر خاتمه یافت. صحن جدید بنائیسست واجد روحانیت و وسعت و دارای حسن منظر و زیبایی و مرکب از دو قسمت به هم پیوسته. قسمت بزرگتر هشت گوشه(اضلاع شرقی و غربی هر یک ۷۶/۶۰ و اضلاع شمالی و جنوبی هر یک ۴۶/۸۰ و چهار ضلع در جهات فرعی هر یک ۳/۷۰ متر) و قسمت کوچکتر به صورت زائده‌ای در میان ضلع شرقی به شکل پنج گوشه (اضلاع شمالی و جنوبی ۱۰ متر و اضلاع فرعی ۵/۸۰ متر) گسترش یافته و در محل

۱. میرزا علی اصغر فرزند آقا محمد ابراهیم معروف به اتابک اعظم و ملقب به امین السلطان (۱۳۲۵-۱۲۷۵ق) صدراعظم سلاطین قاجار بود او پس از مرگ پدرش لقب و مشاغل پدر را به ارث برد و در آن زمان ریاست بیوتات سلطنتی و ضرابخانه و گمرک و خزانه و وزارت دربار را بر عهده داشت. میرزا علی اصغر سپس به مقام وزیر اعظم و بعد به منصب صدراعظمی رسید. او از صدراعظم های مقتدر دوران ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه بود و در رجب ۱۳۲۵ قمری، در هنگام خروج از مجلس ترور شد. برای اطلاعات بیشتر بنگرید به: شرح حال رجال ایران، ج ۲، ص ۲۸۷؛ تاریخ منتظم ناصری، ج ۱، ص ۵۵۱-۵۵۳؛ چهل سال تاریخ ایران(المآثر و الآثار)، ج ۱، ص ۴۰، ۴۱، ۴۴، ۱۱۸ به بعد.

گسترش این زائده بر پایه‌ای دو سو، دو ماذنه به بلندی ۱۳ متر از سطح زمین با محیط ۹/۹۰ به شکل هشت ترکی بالا رفته که پوشش هر دو، کاشی گرهی با ترنجهایی در میان از نامهای مقدس الله، محمد و علی است.

صحن جدید آراسته به چندین ایوان است که مهمترین آن ایوان آئینه می باشد. ایوان آئینه با تالار سراسری جلو و دو تالارچه کفشداری و تالارچه‌های روی آنها با دو گلدسته مرتفع، جانب غربی آن را زینت بخشیده است و ایوان مقرنس کاشی کار آویزدار با گلدسته‌های تو پر طرفین آن هم ضلع شرقی شکم دریدگی را تجلی داده است و ایوان های مدخل شمالی و جنوبی هم دو ضلع مربوطه را زیبا ساخته‌اند. ساخت ایوان آئینه که از شاهکارهای معماری ایران در دوره قاجار است، به دستور ابراهیم خان امین السلطان آغاز شد ولی بعد از فوتش میرزا علی اصغر خان ساخت آن را ادامه داد و با کمک معمار حسن قمی، ملا حسین نجار باشی و بنا استاد ابراهیم ساخت آن در سال ۱۳۰۳ قمری به پایان رسید (تحفه الفاطمیین، ص ۴۹؛ راهنمای قم، ص ۶۰ و ۶۱)

تا سال ۱۳۰۲ هجری مبلغ ۱۳۰ هزار تومان صرف بنای این صحن جدید شد (سفرنامه قم، افضل الملک، ص ۷۰). ناصرالدین شاه در همین سال با تلگرافی از امین السلطان که در این زمان در قم بود، اوضاع پیشرفت کار عمران حرم و ساختن سد را جویا شد. امین السلطان در پاسخ پیغام داد: «...مشغول رسیدگی کارهای صحن جدید و تعمیر سد قم که از هر مرحمتی در حق این بلد بالاتر و بهتر است» (سازمان اسناد ملی ایران، اسناد بیوتات، سند تلگراف ناصرالدین شاه به میرزا علی اصغر امین السلطان).

ناصرالدین شاه در سال ۱۳۰۵ هجری در سفر ششم خود به قم، به بازدید از صحن جدید و مراحل پیشرفت کار دست زد که هنوز کار آن به پایان نرسیده بود. او در خاطرات خود در مورد این صحن می‌نویسد: «خلاصه می‌خواستیم از در صحن نو که امین السلطان مرحوم^۱ تمام کرده است که هنوز هم تمام نیست وارد بشویم...دیگر بنای این صحن از تعریف گذشته است که بشود در این روزنامه نگاشت. همین قدر می‌نویسیم در ایران که سهل است، در تمام فرنگستان و چین و هند، همچه بنایی نشده است. کاشی کاریهای

۱. منظور ناصرالدین شاه، میرزا آقا ابراهیم امین السلطان است.

بسیار خوب مثل مینا کرده‌اند، مناره‌های کاشی بسیار بلند دارد، یک حوض هم وسط صحن ساخته‌اند که آب خواهد آمد. اینجا معدن مرمر درآمده است که مرمرهای یکپارچه پنج ذرع طول دارد و ستونهای سنگ بلند یک پارچه دارد که از معدن همین جا درآورده‌اند. مرمرهای خیلی قشنگ دارد، رگه‌های قرمز و آبی دارد. ایوان آیینه کاری می‌سازند که هنوز ناتمام است. مثل بهشت خیلی باصفا» (سفرهای ناصرالدین شاه به قم، ص ۱۰۳).

اعتماد السلطنه که در این سفر شاه را همراهی کرده بود، از صحن جدید دیدن کرد و در روزنامه خود نوشت: «از صحن جدید امین السلطان که از اعظم ابنیه ایران است و صد هزار تومان متجاوز خرج کرده و هنوز ناتمام است، داخل حرم مطهر شدم» (روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، ص ۲۳۱).

هنگامی که ناصرالدین شاه در سفر هفتم خود به قم رفت، ساخت صحن جدید به پایان رسیده بود و اسماعیل خان امین الملک، برادر امین السلطان، ازاره حرم را با سنگ مرمر پوشاند و میرزا علی اصغر امین السلطان مشغول ساختن خانه و قناتی برای خود در نزدیکی حرم بود. آب این قنات به داخل حوض صحن هدایت می‌شد (سفرهای ناصرالدین شاه به قم، ص ۱۹۰ و ۱۹۱) و نمای داخلی صحن را زیباتر و بانشاط تر می کرد.

تمام سفرنامه‌نویسانی که به قم آمده و صحن جدید را دیده‌اند، از زیبایی و آراستگی این صحن سخن گفته‌اند و بانی آن امین السلطان را ستوده‌اند (سفرنامه ظهیر الدوله، ص ۶۸/ سفرنامه سدید السلطنه، ص ۱۱۰/ ایران و قضیه ایران، کرزن، ص ۶/ به سوی اصفهان، پیر لوتی، ص ۲۵۶). از آنجایی که بیگانگان حق ورود به داخل حرم را به دلایل مذهبی نداشتند، اطلاعاتی که آنها از ابنیه داخل حرم می‌دهند گاه ناقص است و اطلاعات آنها برگرفته از مردم عادی شهر بود (سفرنامه دوسرسی، ص ۱۶۸).

ساخت حرم در سال ۱۳۰۶ هجری متوقف نشد و به کمک مردم خیّر هر روز بر تزئینات حرم افزوده شد. نمونه این امر در کار گذاشتن درهای نقره حرم مشهود است. در ضلع شرقی صحن جدید، درب نقره‌ای دو لنگه به ارتفاع ۲/۷۵ و عرض ۱/۷۰ متر سراپا نقره پوش نصب گردیده است. روی تنگه‌های ضخیم این در ترنج‌هایی بیضی و برجسته و

روی باهوی آن گل و بوته‌های برجسته‌ای قالب ریزی گردیده است. اهدا کنندگان این درب مجلل حسین قلی خان نظام السلطنه مافی قزوینی و برادرش سعدالملک مافی هستند. این در به سال ۱۳۰۶ هجری ساخته و پرداخته و در سال ۱۳۱۰ هجری نصب گردید (تحفه الفاطمیین، ص ۸۳؛ راهنمای قم، ص ۴۶؛ گنجینه آثار قم، ج ۱، ص ۶۶۰ و ۶۶۱). حسین قلی خان نظام السلطنه مافی قزوینی بار دیگر دری نقره را به سال ۱۳۱۴ قمری وقف آستانه کرد. این درب نقره‌ای میان رواق و ایوان آیینه نصب گردیده است و متضمن سینی‌های بیضی برجسته و نقوش بدیعه و کتیبه و ارتفاع ۳/۱۵ و عرض ۲ متر و آراسته به ترنج‌هایی زرین و میخکوب است (راهنمای قم، ص ۴۶؛ گنجینه آثار قم، ج ۱، ص ۶۶۲).

منابع

- ابن الرضا، سید حسین؛ قم از نظر اقتصادی و اجتماعی، چاپخانه مهر، قم: ۱۳۶۵.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان؛ روزنامه ی خاطرات، با مقدمه ی ایرج افشار؛ انتشارات امیرکبیر؛ تهران، ۱۳۵۶.
- اوبن، اوژن؛ ایران امروز ۱۹۰۷-۱۹۰۶م (ایران و بین النهرین)، ترجمه علی اصغر سعیدی؛ بی نا، تهران: بی تا.

- برقی، سید علی اکبر؛ راهنمای قم، نشریه دفتر آستانه، قم: ۱۳۱۷.
- بهادر نظام؛ سفرنامه؛ مجله ماهانه راهنمای کتاب؛ سال ششم؛ شماره های ششم و هفتم؛ ۱۳۴۲.
- جهانگیر میرزا؛ تاریخ نو، بی جا، بی نا، ۱۳۲۷.
- روزنامه دولت علیه ایران
- سایکس، پرسی؛ ده هزار میل در ایران، ترجمه حسین سعادت نوری؛ انتشارات دنیای کتاب، تهران: ۱۳۶۳.
- سدید السلطنه مینایی بندرعباسی، محمد علی خان؛ سفرنامه (التدقیق فی سیر الطريق)، تصحیح و تحشیه احمد اقتداری، تهران، نشر بهنشر، ۱۳۶۲.
- ظهیرالدوله؛ خاطرات و اسناد، به کوشش ایرج افشار؛ انتشارات سهمی کتاب های جیبی، تهران: ۱۳۵۱.
- فیض، عباس، گنجینه آثار قم، قم، چاپخانه مهر استوار، ۱۳۴۹.
- قاسمی نژاد، حسین؛ دارالمومنین قم، بی نا، ۲۵۳۵ شاهنشاهی.
- قاضیه، فاطمه؛ سفرهای ناصرالدین شاه به قم (۱۲۶۶-۱۳۰۹ ق)، تهران، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۸۱.
- قمی، حسین بن محمد حسن، تحفه الفاطمین فی احوال قم و القمیین، تحقیق علی رفیعی علامرودشتی، میراث شهاب، سال هفتم، شماره سوم و چهارم، ۱۳۸۳.
- کرزن، جرج ناتانیل؛ ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳.
- کرمانی، افضل الملک؛ تاریخ و جغرافیای قم (سفرنامه قم)، به کوشش حسین مدرسی طباطبائی، قم، ۱۳۶۹ قمری.
- لسان الملک سپهر، محمد تقی؛ ناسخ التواریخ (تاریخ قاجاریه)، جلد اول و دوم، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۷۷.
- لوتی، پیر؛ به سوی اصفهان، ترجمه بدرالدین کتابی، انتشارات اقبال، تهران: ۱۳۷۲.

- مدرسی طباطبایی، حسین؛ تربت پاکان (آثار و بناهای قدیم محدوده کنونی دارالمومنین قم)، قم، چاپخانه مهر، ۱۳۳۵.
- مشیری، ابوالقاسم؛ تاریخچه بنای آستانه مبارکه قم، معارف اسلامی، بی تا.
- معین السلطان، جعفر قلی خان؛ سفرنامه قم (۱۳۰۰)؛ به کوشش حسین متقی، رسول جعفریان، میراث اسلامی ایران؛ دفتر نهم؛ انتشارات کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی، قم: ۱۳۷۷.
- میر خواند، محمد بن برهان الدین؛ روضه الصفاء، خیام، تهران: ۱۳۳۹.
- ناصرالشریعه قمی، محمد حسین؛ مختارالبلاد، کتابفروشی اسلامیة، تهران: ۱۳۲۴.